

H. Németh István

A városi reformáció kezdetei

Egy tematikus hungarika körút eredményei és tanulságai

A reformáció emlékéve alkalmából megvalósuló Reformáció MNL projekt részeként folytatott kutatások között a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában az 1516 és 1570 közötti időszak forrásainak feldolgozása mellett levéltárunk egyik alapvető és unikális célkitűzése, a hungarikakutatás is szerepet kapott. E kutatás alapvetése az volt, hogy a reformáció magyarországi elterjedésében a szabad királyi városok is fontos és kiemelkedő szerepet játszhattak. Ennek alapjául az eddigi szakirodalom megállapításai is szolgáltak, hiszen Kosáry Domokos is úgy vélekedett, hogy „a hitújítás magyarországi elterjedésének reális alapjai [...] a városokban, a polgári fejlődésben található meg...”¹ Kosáry megfigyelését erősíti meg a nemzetközi szakirodalom is. A német reformáció városi jellegére, sőt annak primátusára hívta fel a figyelmet Bernd Moeller 1962-ben és Arthur G. Dickens 1974-ben megjelent könyveiben. A nemzetközi szakirodalom így a reformációt már az 1960-as évektől kezdve tipikusan városi jelenségnek tekintette. A „No cities, no Reformation” jelszavakon túl Dickens kijelentése („the Reformation was an urban event”) uralta és uralja még mindig a reformációról szóló történeti diskurzust.²

Jóllehet az újabb szakirodalom ezt az állítást sok tekintetben árnyalta, a fejedelmek és általában a nemesség szerepét is fokozottabban vizsgálta.³ A reformáció elterjesztésében a városi polgárság jelentős és különleges szerepet játszott, hiszen a felekezetváltás sok tekintetben közösségi döntésen alapult, nem pedig egy felsőbb rendi hatalom által elrendelt folyamat volt.⁴ A magyarországi városok gazdasági és politikai gyengesége miatt elsődlegesen a nagybirtokos családok térítő szerepét emelték ki a magyar szakirodalomban.⁵ Ennek ellenére vitathatatlan, hogy a magyarországi

¹ Kosáry, 1951: 219.

² Ld. például Moeller, 1966.; Moeller, 1972.; Dickens, 1974.; Ozment, 1975: 6–9.; Brady, 1979: 42–43.; Brady, 1997.; Stalnacker, 1973: 113–146.; Dickens et al., 1985: 298–300.; Rublack, 1987: 125–131.; Scribner, 1986.; Schilling, 1981.; Schilling, 1983: 443–456.; Close, 2009. Legújabban: Schlögl, 2015: 281–315.

³ Press, 1979: 330–383.; Press, 1985: 61–94.

⁴ Lásd erre leginkább: Blickle, 1987. 76–109.; Blickle, 2000.

⁵ A Habsburg Monarchia országaira összefoglalóan lásd: Winkelbauer, 2003: 14–111., de különösen 106–111. Magyarországon a hagyományos reformációs irodalom is a nemesség szerepét hangsúlyozza: Zoványi, 1921. Vö. még: Péter, 1995.; Csepregi, 2012: 77–90.

szabad királyi városok főként német nyelvű polgársága jelentős szerepet játszott a hazai reformációban. Luther téziseinek első hazai hirdetői is elsősorban közülük kerültek ki. Mária királyné maga is a lőcsei Johannes Henckelt és a budai Boldogasszony-templom áldozó papi szolgálatát a királynééra felváltó Conrad Cordatust tartotta maga mellett papként, aki Luther híveként sürgette a katolikus egyház reformját.⁶ A városok szerepe a reformáció terjedésében vitathatatlan, de felekezetváltásuk teljes feltárására még nem került sor. Csepregi Zoltán alapvető kötetében a szerző briliánsan bontotta fel az első újhítű prédikátorok kapcsolatrendszerét és mutatta be teológiai elemzése által egyedülálló módon a hittérítők eszmei háttérét és forrásait. A kötet jelenti az első komoly kiindulópontot arra vonatkozóan, hogy további vizsgálatok segítségével immáron a befogadó közösség felől közelítsünk a téma felé.⁷

A német tartományok városainak áttéréséről több feldolgozás áll rendelkezésre. Megállapításaik, módszertani elemzéseik a volt magyarországi szabad királyi városokban végbement hasonló folyamatok kutatása számára is mérvadóak.⁸ A német történetírás – a hagyományos szerepkörű, főként intézmény- és mentalitástörténeti vizsgálatokon túl – az utóbbi három évtizedben főként a reformációs folyamatok kiindulópontjai alapján különböztetnek meg felekezetváltási jellegzetességeket. Egyrészt a társadalom alsóbb egységei felől közelítő Peter Blickle a városi reformációt „*communis opinio*”-ként, vagyis egyfajta polgári kezdeményezésként vagy községi reformációként (a község jelentését itt a polgárok közösségére értve) értelmezte.⁹ Ez nem veszi figyelembe a társadalmi rétegek közötti különbségeket, hanem a társadalom felől érkező igényként jeleníti meg a vallásváltás folyamatát és kezdeményezését. Ezzel összefüggésben az ún. Ratsreformation, azaz a tanács által diktált felekezetváltás a polgárság és főként a céhes polgárság felől érkező igényeket kiszolgálva döntött a váltás mellett. Ebben az esetben a városi elit nyíltsága volt a válasz az új tanítások irányában. A „népi” és a „tanácsi” reformáció (Volksreformation, Ratsreformation) így közösségi döntésként jeleníti meg a vallásváltást, amely során a városi lakosság felől érkező kíváncsiság utat találtak a városi eliten belül is.¹⁰

Kutatóútvonalaink

A kutatások folyamán igyekeztünk az összes, ma Szlovákiában fekvő szabad királyi városi levéltárat meglátogatni, és a lehetőségekhez képest teljes gyűjtést végezni. Emellett több helyen meglátogattuk a helyi evangélikus gyűjteményeket (jellemzően

⁶ Csepregi, 2005: 44–55.; Csepregi, 2007: 59–72.; Csepregi, 2001: 65–72.; Csepregi, 2013: 56–126. Henckel kikérésére lásd: AMK Schw. No. 1239., 1371., 1430.

⁷ Csepregi, 2013. Ld. még: Erdélyi, 2011.

⁸ Összefoglalóan ld. Molnár, 2005: 9–13.; Kármán, 2011: 37–41.; Kármán, 2013: 27–40.

⁹ Blickle, 1987. Összefoglalóan: Blickle, 2015: 87–112.

¹⁰ Schilling, 1979: 235–329.; Mörke, 1983.; Brady, 1997.

a városok evangélikus gyülekezetének irattári anyagát), hogy azok felmérését is elvégezzük. Sajnos néhány alkalommal ez utóbbi cél nem sikerült, de Kassa, Eperjes, Késmárk, Pozsony, Selmecebánya, Besztercebánya esetében elvégeztük a helyi egyházközségi iratanyag feltárását is. A kudarcok okai elsődlegesen azzal magyarázhatók, hogy az evangélikus egyház Szlovákiában egyre inkább háttérbe szorul, híveik száma csökken, és így a lelki gondozást ellátó lelkészek is egyre kevesebben lesznek. A sok kis létszámú egyházközséget pedig nagyon nehéz ilyen körülmények között ellátni, a levéltárra és a levéltárat meglátogatni kívánó kutatókra nagyon kevés idő jut.

Az állami levéltárakban végzett feltárás során Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse, Késmárk, Körmöcbánya, Besztercebánya, Selmecebánya, Modor, Bazin, Szentgyörgy, Pozsony, Nagyszombat, Trencsén, Szokolca iratanyagát néztük át, ahol is elsődlegesen a korai reformáció nyomait kutattuk. A Szlovákiában található városi levéltárak köztudottan igen gazdagok a 16–17. századi iratanyag tekintetében, nagy részük már a 19. század végétől rendezetten, némelyek darabszintű segédletekkel álltak eddig is a kutatók rendelkezésére. A történeti kutatások azonban ezeket a levéltárakat kevésbé tárták fel. Ennek elsődleges oka véleményem szerint az, hogy a feltárások főként a köztörténetileg fontosabbnak ítélt területek felé fordultak, másrészt a városok döntő többségben német lakossága nehezen volt beilleszthető a nemzeti történetírás(ok) tematikájába. A városi levéltárak iratanyagát kutatók így leginkább a gazdaság- és társadalomtörténet felől közelítették meg e városokat. A feldolgozások az 1990 előtti időszakban jól beilleszthetők voltak az akkor leginkább szem előtt tartott osztályharcos szemléletbe, de a bemutatott kép igen sokszor egyoldalúvá, kilúgozottá vált. Ennek egyik oka az volt, hogy sem a magyar, sem a szlovák történetírás nem feledkezett meg saját nemzeti történetiszemléletéről még ezekben az években sem. A szabad királyi városok polgárságát a feudális erők ellenében, a haladás úttörőiként mutatták be, de a polgárok nyelvi, etnikai és főként felekezeti háttérére nagyon kevés figyelmet fordítottak. Szemérmesen hallgattak arról, hogy a Magyar Királyság (a szlovák történetírásban teljes történeti bukfencsel Szlovákia, a magyar történészek által pedig magyarnak aposztrofált) városainak döntően *evangélikus, német* polgárai is koruk gyermekeiként alkalmazkodva a korszak társadalmához abba beilleszkedni akartak, és nem harcolni ellene. Német evangélikusságuk főként a kultúrtörténet egyes kérdéseiben, koruk társadalmába való beilleszkedésük pedig elhajlasként jelent meg. Így találkozhatunk még ma is a soproni Lackner Kristóffal, vagy az eperjesi Jan Webererrel a magyar és szlovák történetírásban Christoph Lackner vagy Hans (Johann) Weber helyett.

A városi levéltárak – miután a városi írásbeliség korán és szilárd közigazgatási keretek között működött – a családi vagy még inkább a mezővárosi archívumokhoz képest hihetetlen gazdagságúak, de e történeti gyűjteménytípus bősége sokszor okozza azt a képzetet, ami a reformáció történetében aránytévesztéssel is járhat.

A reformáció mint városi jelenség például e fenoménok közé osztható, még akkor is, ha a magyarországi városok esetében ismert tény, hogy életükben a felekezetváltás igen jelentős változásokkal járt, a városok közvetítőszerepe és információközpontként betöltött funkciója pedig valóban vitathatatlan. A városi levéltárak forrásbővítése miatt ezekben a levéltárakban a 16. század közepéig teljes körű forrásfeltárássra törekedtünk, így nem csupán a levelezést és a városokba érkezett utasításokat, rendeleteket tekintettük át, hanem az éppen rendelkezésre álló városi jegyzőkönyveket és számadásokat is. Jóllehet a most feltárt források jelentős része már megjelent forráskiadványokban a 19–20. század fordulóján,¹¹ de sok esetben válogatva, vagy hiányosan. Ez főként a városi jegyzőkönyvek, számadások esetében jelenthető ki biztosabban, mivel a mintegy száz évvel ezelőtt megtörtént, egyebekben igen alaposnak talált forrásgyűjtés leginkább a levelezésre és a felsőbb hatóságok rendeleteire koncentrált. A városi jegyzőkönyvek és számadások azonban sokszor kiegészítettek vagy pontosabbá tettek egy-egy, a levelezésben felbukkanó eseményt.

Módszertani kérdések

A projekt kapcsán számos egyéb, leginkább szakmai eredetű nehézséggel szembesültünk, de ezek a problémák nagy többségében módszertaniak voltak. A szlovák levéltárosok részéről szinte minden esetben (ahogy egyébként korábban is) odaadó segítőkészséget tapasztaltunk. A szóba jöhető források egyébként főként német nyelvűek voltak, de a felsőbb hatóságoktól érkező iratok latinul íródtak (ez alól az alsó-magyarországi bányavárosok és Mária királyné német nyelvű levelezése jelentett kivételt). Szokolca és Trencsén földrajzi elhelyezkedéséből fakadóan ott a szláv népesség volt többségben, irataik és jegyzőkönyveik megszövegezésekor, közigazgatásukkal egyetemben a helyi szláv nyelvet használták. Ez a tény egyben a magyarországi kutatás nehézségét is jelenti: miután szinte az összes forrás már a 16. században szláv nyelvű, e két város kiesett a magyarországi kutatók érdeklődésének köréből. Az elsődleges szakmai problémát az jelentette, hogy a magyarországi városi reformáció során olyan városi tanácsi határozattal nem találkoztunk, ahol a testület deklaráltnan kijelentette volna, hogy az adott település ezt követően csak és kizárólag újhítű ige-hirdetőt fog keresni. A feltárt források azt sugallják, hogy a felekezetváltás nagyon lassan, óvatos léptekkel, az egyéni meggyőződés lassú változására alapozva történhetett meg.¹² A városi tanács és az újhítű lelkészek közötti levelezés nagyjából egyértelműen sugallja a felekezetváltás időpontjait, korszakolását. Mindezek ellenére olyan kutatási területeken, mint az egyéni felekezetváltás kérdése, még mindig nagyon nehéz biztos fogódzókat találni, rengeteg a bizonytalanság, a sötétben tapogatódzás.

¹¹ Bunyitay–Karácsonyi–Rapaics, 1902–1912; Magyar protestáns egyháztörténeti adattár 1–15. Bp., 1902–1934.

¹² Csepregi, 2013.; Erdélyi, 2011.; Guitman, 2009a.; Guitman, 2009b: 252–262.

E téren a források hiánya miatt még nehezebben lehet előrehaladni, de a 16. század első felének végrendeletei és a rendelkezésre álló igazságszolgáltatási iratok, illetve főként az erre alkalmas városi jegyzőkönyvek további támpontot nyújthatnak.¹³

A magyarországi szabad királyi városok felekezetváltásának kulcskérdése e települések rendi különállása, önállósága. E városok esetében a szabad plébánosválasztás és a jus patronus jogának kérdése az egyházi önrendelkezés alapját jelenti. Ezek a jogok a Magyar Királyság szabad királyi városaiban a városi tanácsoknak lényegében önálló felekezetválasztásra adtak lehetőséget.¹⁴ Az önrendelkezés mellett valóban jelentős szerepe volt a városi reformációban a német tartományokkal fenntartott szoros gazdasági és kulturális kapcsolatoknak.¹⁵ A városok nagy része e háttérnek is köszönhetően a 16. század első harmadára majdnem mindenhol újhíttű papot kerekített, és ha szerencséje, valamint elég pénze volt, talált is. A magyarországi városok jelentős részét valóban a teljes felekezetváltás jellemezte; az eddig vizsgált területen a felső-magyarországi városok és az alsó-magyarországi bányavárosok esetében egyértelműen erről beszélhetünk. Kivételt Pozsony és Sopron képez, mivel esetükben nem ez történt. E két településen több tényező is abba az irányba hatott, hogy a római katolikus egyház helyzete (hatalmi szinten mindenképpen) fennmaradt. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy mindkét város igen közel esett Bécshez, így az uralkodói akarat sokkal jobban érvényesült, mint a Habsburg Monarchia (amiben természetesen a Magyar Királyság politikai szereplőként szintén részt vett) központjától távolabb eső helyeken. Ez még akkor is igaz, ha az alsó-magyarországi bányavárosok esetében teljes felekezetváltásról beszélünk, ahol pedig a nemes- és színesfémányászat központjaként erősebb állami igazgatás érvényesült! Az állami, uralkodói akarat mellett ugyanis mint hatalmi tényező jelen volt Pozsony esetében a közigazgatásban is jelentős szerepet vállaló esztergomi érsek, míg Sopronban az egyházpolitikai tekintetben mindvégig jelentős tevékenységet végző mindenkori győri püspök törekvése. Sopron, illetve Pozsony és Nagyszombat esete azért emelendő ki, mert mindhárom városban a helyi evangélikus egyház alig, illetve csak a bécsi békét (1606) követően tudott teljes mértékben kifejlődni.

Nagyszombat az esztergomi érsekség menekült székhelyeként erős katolikus befolyással rendelkezett. A helyi evangélikusság ennek ellenére a 16. században elég erős volt, sőt, a szakirodalom által feltárt források szerint a nagyszombati kereskedők nagy számban hoztak be evangélikus és református teológiai műveket német területekről. Ennek ellenére elmondhatjuk, hogy az evangélikus egyház hamar vereséget szenvedett, ami nem csupán a helyi evangélikus egyház korai megszűnésében, a római katolikus egyház primátusában, hanem a helyi katolikus egyházi intézmények

¹³ A végrendeletekkel kapcsolatos kutatásokra ld. Tózsá-Rigó, 2006: 113–159.; Tózsá-Rigó, 2007: 120–129.

¹⁴ Kubinyi, 1991: 26–46. Vö. Mihalik, 2014: 59.

¹⁵ Szűcs, 1974: 409–435. Ennek kritikája: Szabó, 2009: 224–231.; Erdélyi, 2011: 25–56.; Csepregi, 2013: 208–209.

(egyetem, iskolák, jezsuita kollégium, nemesi konviktus stb.) jelentős számában is megmutatkozik. A levéltári anyag is ezt tükrözi, már csak azért is, mert az iratanyag egyébként kiváló levéltárosa, Jozef Šimončič katolikusként mintegy elrejtette az evangélikus iratokat. Ugyan nincs az evangélikus és református egyházra vonatkozó nagyon jelentős levelezési iratanyag a feltárt levelek között, mégis kiemelkedik Wolfgang Guglinger ajánlkozó levele, amelyben a helyi lelkészi állásra jelentkezett.¹⁶

A pozsonyi evangélikusság ennél jóval erősebb volt, de a város erős központi szerepköre miatt, a katolikus hatások, de főként az állam beavatkozása folytán elsőként érvényesültek e városban a katolikus megújulás politikai jelei, azaz a városi tanács katolizálása. A városi levéltár mostoha sorsa ellenére kutatható, és a helyi evangélikusság történetének főként 16–17. századi részére sikerült is forrásokat gyűjtenem. Sajnos itt is érvényes a Nagyszombat esetében már elmondott jellegzetesség, amely szerint nincs olyan tétel, fasciculus a levéltári anyagban, ahol egy helyen megtalálható lenne az evangélikusokra vonatkozó iratok gyűjteménye. A nagyon sokféle, tematikusan sem homogén ladulákban kellett megtalálni az evangélikus egyházra vonatkozó adatmorzsákat.

A felekezetváltás első jele a városokban az, ha újhítű pap érkezik, vagy a városi tanács, esetleg a tanács tagjai több időt töltenek azzal, hogy levelezés útján vagy személyes utazgatás árán találják meg a kiszemelt lelkészt (itt van szerepe a számadáskönyvek bejegyzéseinek). Ha azonban a kutató nem magasan képzett egyháztörténész, néha nagyon nehéz kiválasztani, hogy valóban újhítű-e a meghívott plébános! Ebben segítenek azok a jelek, megnevezések és levélformulák, amelyekre Csepregi Zoltán hívta fel a figyelmet könyvében. A „Gratiam et pacem...” vagy a „Gnad und Fried in Christo Jesu” levélkezdetek majd minden esetben biztosnak tekinthető jelei annak, hogy a lutheri hitvalláshoz tartozó egyházi személy fordul a tanácshoz. A régebbi szakirodalom ugyanilyen biztos jelnek tekintette a „praedicator” vagy a „minister Dei” kifejezéseket is, ami a nagy többséget tekintve igaz, de mi magunk is találkoztunk olyan forrással, ahol kiderült, hogy az így megnevezett személy mégis katolikus volt.¹⁷

Az alsó-magyarországi bányavárosok a magyarországi evangélikusok szempontjából fontos helyszínek. A bártfai iratanyag feltárásakor kitűnt, hogy a bányavárosok tescheni és sziléziai kapcsolataiknak köszönhetően a korai reformáció lelkeszellátásának forrásai, kiindulópontjai voltak! A selmecbányai levéltárban az 1527 és 1540 közötti levelezést, valamint a 16. századi egyházi vonatkozású iratokat tártam fel.

¹⁶ Sopronról ld. Payr, 1917: 71–81., 118–153. Pozsonyról: Schrödl, 1906: 65–100. A nagyszombati levéltárról: Šimončič, 1978.

¹⁷ ŠAB MMŠ Spisy, 1530.07.03. Körmöcbánya város levele Selmecbánya város tanácsához a városok gyűlésének összehívásáról. Uo. 1530.07.25. Körmöcbánya levele Selmecbányához Christoph Schreiber küldöttségéről.

A besztercebányai levéltár iratainak felmérése elkezdődött, és a városi levéltár 19. században készített lajstromkönyvének átnézését követően számtalan olyan levélre sikerült rábukkanni, amelyek e nagyon bonyolult, a korszak különféle kapcsolati hálóit intenzíven használó folyamatot szemléltetnek. A legnagyobb értékkel bíró iratok közül kiemelkedik Philipp Melanchthon, Martin Bucer és Heinrich Bullinger közös ajánlólevele. A két alsó-magyarországi levéltár mellett a harmadikat, és szinte a leggazdagabb levéltárat Körmöcbányán találjuk, ahol tematikus rendben találhatók az iratok, így a helyi egyházra vonatkozóak is. A hihetetlenül gazdag levelezésben és egyházi szabályokat tartalmazó iratanyagban szintén megtaláljuk Melanchthon ajánlólevelét, ami a nagy reformátor és a Magyar Királyságból Wittenbergbe érkezett diákok szoros kapcsolatát mutatja. Melanchthon nem csupán támogatóként, de a magyarországi reformáció keresztülvitelének fő teológusaként is kiemelkedik.¹⁸

A források megismerése közben szinte magától merült fel a kérdés: mi motiválhatta a tanácsot azon döntésében, hogy a Luther és Melanchthon által hirdetett tanokhoz tartsa magát, és ilyen hitű igehirdetőt válasszon? Erre a kérdésre nehéz választ találni, mivel egyértelmű ok szinte sosem derül ki a forrásokból. A katolikus egyházzal szemben felmerült kritika (ami a reformáció lényege) mellett az oltárjavadalmak, az iskoláknak tett hagyatékok, a városi egyházak fenntartására rendelt ingatlanok szekularizációja is fontos szempont lehetett. A pénzügyi okok már a kezdeti időszakban felmerültek, ugyanis a városok tanácsai nagyon hamar felvetették a tizedfizetés kérdését. A felső-magyarországi városok esetében 1528-ban (!) Bártfa, Eperjes, Kiszseben és Kassa is sűrű levelezést folytatott arról, vajon kell-e a dézsma fizetését vállalniuk saját birtokaik után, avagy sem. A kezdeti bizonytalanságot ezt követően végül felváltotta a katolikus egyházzal való együttélés kompromisszuma. A városok általában kibérelték saját birtokaik tizedét, és ezt a tizedbérletet fizették be az egyházmegye számára.¹⁹

A kezdeti időszak átmeneti jellegét mutatja az is, hogy több városban a katolikus egyház képviselői, a városban maradt katolikus plébános és az újhíttű lelkészek eleinte egymás mellett éltek. Ugyan arra is találunk adatot, hogy az 1530-as években a katolikus egyház képviselőit már időnként atrocitások is érték. Ennek ellenére ekkor még a század közepéig nem találkozunk olyan egyértelmű erőszakos fellépéssel, ami végül a katolikus egyházközségek teljes megszűnéséhez vezetett a városok nagy részében. A városi lakosság egyéni hitélete, hitvallása is nehezen viselte volna a hirtelen váltásokat. E két tényezőt erősítette az is, hogy a magyarországi városok többségének hitvallása a melanchthoni, megengedőbb iránnyal értett egyet, vagyis a templomok belső berendezését épségben hagyták, (ennek köszönhetjük a gyö-

¹⁸ A kapcsolathálóról Csepregi Zoltán írt kiváló problémafelvető életrajzokat. Csepregi, 2013.; A wittenbergi magyar diákok és Melanchthon kapcsolatára lásd újabban: Szabó, 2017.

¹⁹ Eperjes városa még 1533-ban kifizette a városi tizedek bérleti összegét: ŠAP MMPr Spisy, No. 2117.

nyörű lőcsei, kassai és bártfai oltárok fennmaradását).²⁰ A lelkészek nősülése és családalapítása is nehezen érthető és elfogadható jelenség volt a kor embere számára.²¹

A vallásváltás a városok többségében az 1530-as évekre esett, amit nem csupán a kiválasztott lelkészek személyén keresztül érzékelhettünk, hanem az egyre erősebb uralkodói nyomást jelző parancslevelek viszonylagos sűrűségén is. Az uralkodó és az egyházfők részéről tapasztalható ellenhatások közvetlen nyomainak tekinthetjük az időlegesen bekövetkezett lelkészhiányt. A városok mind reménytelenebbül kerestek új lelkészt a helyi plébánia ellátására. A felső-magyarországi városok, de a Bécshez igen közeli, az esztergomi érsek közelségétől sem visszariadó Nagyszombat város tanácsa is, részben az alsó-magyarországi városokban látta a magyarországi lelkészellátás helyi forrását. Emellett nagy szerepe volt a wittenbergi és briegei (ma Brzeg, Lengyelország) lelkészképzésnek is, ahonnan néha Melanchthon saját ajánlásával érkeztek képzett lelkészek az országba.²² A német nyelvterületről jött lelkészek közé sorolhatjuk azokat a tábori lelkészeket is, akik a német tartományokban Szapolyai János ellen toborzott, de a bécsi udvar által fizetett ezredekkel együtt érkeztek a magyarországi hadszíntérre.²³

A következő évtizedek során ez a tendencia megfordult, és a forrásokban egyértelműen a városi felekezetváltás lezárásával találkozunk. A katolikus papság és a szerzetesek számának csökkenése tapasztalható a vizsgált városokban, még a katolikus egyház pozícióit megtartó Sopronban és Pozsonyban is. Erre mutatnak azok az egyházi rendtartások (Kirchenordnung), amelyeket a század közepén adtak ki evangélikus szellemben. A városi beneficiumok, az egyházi vagyon kérdése is mind jobban előtérbe került. Ilyen jellegű adatokra főként Körmöcbányán és Lőcsén bukkanhattunk, de Kassa város igen gazdag levéltára is őriz ebből az időszakból hasonló forrásokat.²⁴ Valójában a teljes egyházi vagyon városi tulajdonba vételét tekinthetjük annak a biztos pontnak, amikortól egyértelműen megtörtént a felekezetváltás. Ez mindenképpen összefüggött a német tartományokban bevezetett rendelkezésekkel, főként a városi szerzetesrendek javainak városi tulajdonba vételével.²⁵ Ez utóbbi jelenség közvetlen bizonyítékait éppen a korábbi kutatás által elhanyagolt számadáskönyvekben találtuk meg Trencsén város levéltárában. Az elszámolásokról felfedezhettük ugyanis azt az időpontot, illetve annak előzményeit, amikor a lutheri hitre történő áttérés megtörtént. Erre korábbi kutatásaink során nem tudtunk adatot találni.

²⁰ Ld. erre: Zoványi, 1921. Újabb: Csepregi, 2011: 154–169., illetve a Honterus által a templomokban lévő művészi alkotásokról a magyarországi elképzelésekhez hasonló nézeteiről: Szegedi, 2006: 136–139.

²¹ ŠAP MMB Spisy No. 8690., 8740.

²² Ld. erre: Csepregi, 2013. Néhány példa: ŠAP MMB Spisy, No. 6083., 6700., 6735., 6761.

²³ ŠAP MMPr Spisy, No. 2774. Johannes Ferber tábori káplán.

²⁴ ŠAB MMK Spisy Fons 19. No. 42., ŠAB MMBy Protokollen Bd. 4c. pag. 139–140. 1538. szeptember 5., pag. 151–152. 1538. október 8.

²⁵ AMK Collectio Schramiana No. 19225.; Kratsch, 1990: 19–26.

Az első erre utaló jelek szerint az 1530-as években a városi tanács megrendelésére a feltehetően elhagyott kolostor épületét kezdték bontani, hogy az innen nyert építőköveket a plébániatemplom építésére használják fel. Ez még önmagában csak a helyi katolikus egyház, pontosabban a szerzetesrendi hálózat meggyengülését mutatta volna. Két évtizeddel később azonban gyökeres változásokról számolnak be a számadáskönyvek. Amíg ugyanis korábban a helyi plébániára vonatkozóan semmilyen más bejegyzés nem található, az 1549/1550. évi számadáskönyvben teljesen új elemként jelent meg a tisztviselők között (sőt köztük is elsőként) a plébános, valamint az iskolamester. Utóbbi lehet, hogy természetes dolog, de a plébános fizetését csak úgy lehet elképzelni, ha a plébániát vivő személy már nem a helyi egyházi jövedelmekből élt, hanem őt a helyi egyházi jövedelmeket szekularizáló városi tanács fizette. Ezt követően teljesen általánosnak tekinthetők azok a bejegyzések, amelyekben a helyi plébánost (most már akár helyi lelkésznek is nevezhetjük) a városi tisztviselők között elsőként sorolták fel.²⁶

Eredmények, tapasztalatok, további feladatok

A kutatóutak során ezekre a legfontosabb, történeti szempontból is kiemelkedően érdekes és fontos momentumokra találtunk forrásokat, amelyeket digitalizáltunk is. Ezt természetesen nagy mértékben befolyásolta a helyi levéltár rendezettsége és a szlovák levéltáros kollégák segítsége. Ez utóbbi nélkül nem sikerült volna ilyen eredményre jutni, ezért ezt (különösen a kassai, bártfai, eperjesi, lőcsei, körmöcbányai, trencsényi, szakolcai, pozsonyi és nagyszombati levéltárak munkatársainak) ez úton is hálás szívvel köszönöm.

A szlovákiai levéltári kutatások egyik fontos kérdése azonban ezen utak során is megmutatkozott: jóllehet a nemzeti ellenérzések mind kevésbé tapasztalhatók, sőt a fiatalabb levéltárosok részéről semmilyen tanújelét nem láttam ennek, ezzel együtt mind kevesebb olyan levéltáros dolgozik ezekben az intézményekben, akiknek a latin, német és magyar nyelvű paleográfiai ismereteik kielégítőek, ezért hiányosságaik főként arra predesztinálják őket, hogy leginkább az 1920 utáni irattal foglalkozzanak. Ebben a helyzetben lassan hasonló szituáció alakul ki, mint a Fiumei Kormányzóság irattalának feldolgozásakor, amelynek során egykori kedves kollégánk, Bösze Sándor kezdeményezésére és vezetésével a Somogy megyei levéltárosok segítették horvát kollégáikat. (E szakmai kapcsolat és munka az SML jelenlegi igazgatója, Polgár Tamás vezetésével tovább él.) Amennyiben mi magunk kutatni akarjuk ezeket a levéltári anyagokat, és kutathatóvá akarjuk tenni, a szlovák kollégák segítségére kell sietnünk, és a Magyar Királyság, a szlovákság és a magyarság közös állama időszakából fennmaradt iratok feldolgozását együtt kell elvégeznünk.

²⁶ ŠAT MMT Prijmy a vydavky 1534., 1538., 1539., 1549/50.

Körmöcbányán és Lőcsén a tematikus rendnek köszönhetően a helyi evangélikusságra vonatkozó teljes iratanyagot sikerült digitalizálni. A bártfai, eperjesi és selmecbányai levéltárak hatalmas korai iratanyagot őrző intézményeiben sikerült a felekezetváltás korai időszakát feltárni, de itt még több év átnézésére is szükség lenne. Késmárk levéltárát sajnos a II. világháború megtizedelte, de a városi levéltár nagyon szívélyes munkatársainak segítségével át tudtam tekinteni a teljes 16. századi iratanyagot. A késmárki líceumi könyvtárban olyan kultúrincset tekinthettem meg, mint a *Matricula Molleriana*. A kötetet – amely a szepességi evangélikusság egyedülálló forrása – gyönyörűen restaurálták. Mivel a *Matricula Molleriana*-ban nem csupán az egyházi vonatkozású adatok találhatók meg nagy számban, hanem a köztörténet számára is ritka kincseket rejt, ezért közös publikálása nagyon fontos lépés lenne a Szepesség egyház- és köztörténetének feltárásához. A kutató- és feltáróutak arra is rámutattak, hogy a 19. században történt iratpublikációk általában mellőzték számos, a városi igazgatásban központi szerepet betöltő források kigyűjtését, amelyekben azonban mi nagyon fontos adatokat találhatunk. A városi jegyzőkönyvek persze nem fognak minket olyan pontos dátumokkal megajándékozni, amelyekre alapozva az egyes városok evangélikus gyülekezetei identitásuk megerősítése érdekében különféle évfordulós megemlékezéseket tarthassanak, de e kötetek és a számadáskönyvek dúskálnak olyan információkban, amelyek segítségével az egyes lelkészek, iskolamesterek felfogadását, e tisztviselők archontológiáját szinte napra pontosan meg lehet alkotni, s ezzel újabb jelentős lépést lehet tenni a városi felekezetváltás feltárása terén.

I. A projekt során feltárt városi levéltárak listája
és a digitális másolatok számának összegzése

FELTÁRÁS ÉVE	HELYSZÍNE	FELTÁRT IRATANYAG	DIGITÁLIS MÁSO- LATOK SZÁMA
2015	Eperjes	Eperjes város magisztrátusa, valamint a helyi evangélikus közösség levéltárának feltárása	80
2016	Nagyszombat	Nagyszombat város magisztrátusa levéltárának feltárása	398
2016	Kassa	Kassa város magisztrátusa, valamint a helyi evangélikus és refor- mátus közösség levéltárának feltárása	737
2016	Bártfa	Bártfa város magisztrátusa levéltárának feltárása	470
2016	Modor	Modor, Bazin, Szentgyörgy városok magisztrátusa, valamint a helyi evan- gélikus közösség levéltárának feltárása	3451

FELTÁRÁS ÉVE	HELYSZÍNE	FELTÁRT IRATANYAG	DIGITÁLIS MÁSO- LATOK SZÁMA
2016	Körmöcbánya	Körmöcbánya város magisztrátusa levéltárának feltárása	2156
2017	Selmecbánya	Selmecbánya város magisztrátusa, valamint a helyi evangélikus közösség levéltárának feltárása	1389
2017	Besztercebánya	Besztercebánya város magisztrátusa, valamint a helyi evangélikus közösség levéltárának feltárása	494
2017	Lőcse	Lőcse város magisztrátusa, valamint a helyi evangélikus közösség levéltárának feltárása	5708
2017	Poprád (Szepesszombat)	Késmárk város magisztrátusa	759
2017	Késmárk	A késmárki evangélikus közösség levéltárának feltárása	–
2017	Pozsony	Pozsony város magisztrátusa, valamint a helyi evangélikus közösség levéltárának feltárása	488
2018	Szokolca	Szokolca város magisztrátusa, valamint a helyi evangélikus közösség levéltárának feltárása	325
2018	Trencsén	Trencsén város magisztrátusa levéltárának feltárása	398
ÖSSZESEN			16853

Források és szakirodalom

AMK = Archív Mesta Košice (Kassa város levéltára)

ŠAB = Štátny archív v Banskej Bystrici (Besztercei Állami Levéltár)

MMBy = Magistrat Mesta Banskej Bystrici

MMK = pracovisko Archív Kremnica, Magistrat Mesta Kremnica

MMŠ = pracovisko Archív Banská Štiavnica, Magistrat Mesta Banskej Štiavnice

ŠAP = Štátný Archív v Prešove (Eperjesi Állami Levéltár)

MMPr = Magistrat Mesta Prešova

MMB = pracovisko Archív Bardejov, Magistrat Mesta Bardejova.

ŠAT = Štátny archív v Trenčine (Trencsényi Állami Levéltár)

MMT = Magistrat Mesta Trenčín

- Blickle, 1987 = Blickle, Peter: *Gemeindereformation: die Menschen des 16. Jahrhunderts auf dem Weg zum Heil*. München, 1987.
- Blickle, 2000 = Blickle, Peter: *Kommunalismus. Skizzen einer gesellschaftlichen Organisationsform*. 1–2. München, 2000.
- Blickle, 2015 = Blickle, Peter: *Die Reformation im Reich*. Stuttgart, 2015. (Kohlhammer–Urban–Taschenbücher 747.) 87–112.
- Brady, 1979 = Brady, Thomas: 'The Social History of the Reformation'. Between 'Romantic Idealism' and 'Sociologism'. A Reply. *The Urban Classes, the Nobility and the Reformation. Studies in the Social History of the Reformation in England and Germany*. Szerk.: Mommsen, Wolfgang J. – Alter, Peter – Scribner, Robert W. Stuttgart, 1979.
- Brady, 1997 = Brady, Thomas A. Jr.: *Ruling Class, Regime and Reformation at Strasbourg: 1520–1555*. Leiden, 1997.
- Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. Bunyitay–Karácsonyi–Rapaics, 1902–1912 = *Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia*. 1–5. Szerk. Bunyitay Vincze–Karácsonyi János–Rapaics Raymund. Bp., 1902–1912.
- Close, 2009 = Close, Christopher W.: *The Negotiated Reformation: Imperial Cities and the Politics of Urban Reform, 1525–1550*. Cambridge, 2009.
- Csepregi, 2001 = Csepregi Zoltán: *Udvari lelkész az esztergomi börtönben?* *Limes* 14. évf. 2001. 65–72.
- Csepregi, 2005 = Csepregi Zoltán: *Udvari papok Mária királyné környezetében. Habsburg Mária, Mohács özvegye*. Szerk.: Réthelyi Orsolya–F. Romhányi Beatrix–Spekner Enikő–Végh András. Bp., 2005. 44–55.
- Csepregi, 2007 = Csepregi Zoltán: „...ich will kain fleis nit sparen”. *Königin Maria von Ungarn und das Haus Brandenburg. Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin*. Szerk.: Fuchs, Martina–Réthelyi, Orsolya. Münster, 2007. 59–72.
- Csepregi, 2011 = Csepregi Zoltán: *Kálvin hatása Magyarországon és Erdélyben 1551 előtt?* *Egyháztörténeti Szemle* 12. évf. 2011. 154–169.
- Csepregi, 2012 = Csepregi Zoltán: *Thurzovci a počiatky reformácie. Thurzovci a ich historický význam*. Szerk.: Lengyelová, Tünde. Bratislava, 2012. 77–90.
- Csepregi, 2013 = Csepregi Zoltán: *A reformáció nyelve*. Bp., 2013. (Humanizmus és reformáció 34.)
- Dickens, 1974 = Dickens, Arthur G.: *The German Nation and Martin Luther*. New York, 1974.
- Dickens et al., 1985 = Dickens, Arthur G. – Tonkin, John M. – Powell, Kenneth: *The Reformation in Historical Thought*. Cambridge, 1985.

- Erdélyi, 2011 = Erdélyi Gabriella: Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban. Bp., 2011.
- Guitman, 2009a = Guitman Barnabás: A bártfai reformáció első évtizedei és kapcsolatlendszere. (Doktori disszertáció). Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2009.
- Guitman, 2009b = Guitman Barnabás: Reformáció és felekezetszerveződés Bátfán. Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok. Szerk.: F. Romhányi Beatrix – Kendeff Gábor. Bp., 2009. 252–262.
- Kármán, 2011 = Kármán Gábor: Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után. Bp., 2011.
- Kármán, 2013 = Kármán Gábor: A konfesszionalizáció hasznáról és káráról: Egy paradigma margójára. Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség: A Hajnal István Kör 2011. évi győri konferenciájának kötete. Szerk.: Lukács Anikó. Bp., 2013. (Rendi társadalom – polgári társadalom, 25.) 27–40.
- Kosáry, 1951 = Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. Bp., 1951.
- Kratsch, 1990 = Kratsch, Dietrich: Justiz, Religion, Politik: das Reichskammergericht und die Klosterprozesse im ausgehenden sechzehnten Jahrhundert. Tübingen, 1990. (Jus Ecclesiasticum 39.)
- Kubinyi, 1991 = Kubinyi András: Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. Aetas 6. évf. 1991. 2. sz. 26–46.
- Mihalik, 2014 = Mihalik Béla Vilmos: Egy kisszebeni plébános tündöklése és bukása. Egyház, állam és a helyi közösség konfliktusai a 17. század végi Felső-Magyarországon. Korall 57. évf. 2014. 49–69.
- Moeller, 1966 = Moeller, Bernd: Villes d'Empire et Reformation. Geneva, 1966.
- Moeller, 1972 = Moeller, Bernd: Imperial Cities and the Reformation. Three Essays. Philadelphia, 1972.
- Molnár, 2005 = Molnár Antal: Mezőváros és katolicizmus. Bp., 2005.
- Mörke, 1983 = Mörke, Olaf: Rat und Bürger in der Reformation: soziale Gruppen und kirchlichen Wandel in den welfischen Hansestädten Lüneburg, Braunschweig und Göttingen. Hildesheim, 1983. (Veröffentlichungen des Instituts für Historische Landesforschung der Universität Göttingen 19.)
- Ozment, 1975 = Ozment, Steven: The Reformation in the Cities. The Appeal of Protestantism to Sixteenth Century Germany and Switzerland. New Haven, 1975.
- Payr, 1917 = Payr Sándor: A soproni evangélikus egyházközség története. Sopron, 1917.
- Péter, 1995 = Péter Katalin: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp., 1995.
- Press, 1979 = Press, Volker: Adel, Reich und Reformation. Stadtbürgertum und Adel in der Reformation. Szerk.: Mommsen, Wolfgang Justus. Stuttgart, 1979. (Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts London 5.) 330–383.
- Press, 1985 = Press, Volker: Der Kaiser, das Reich und die Reformation. Martin Luther und die Reformation in Deutschland. Vorträge zur Ausstellung im Germa-

- nischen Nationalmuseum Nürnberg 1983. Szerk.: Löcher, Kurt. Frankfurt am Main, 1985. 61–94.
- Rublack, 1987 = Rublack, Hans Christoph: Is there a 'New History' of the Urban Reformation? Politics and Society in Reformation Europe. Szerk.: Scott, Tom – Kouri, Erkki. Basingstoke, 1987.
- Schilling, 1979 = Schilling, Heinz: Die politische Elite nordwestdeutscher Städte in den religiösen Auseinandersetzungen des 16. Jahrhunderts. Stadtbürgertum und Adel in der Reformation: Studien zur Sozialgeschichte der Reformation in England und Deutschland. The urban classes, the nobility and the reformation. Szerk.: Mommsen, Wolfgang J. Stuttgart, 1979. (Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts London 5.) 235–329.
- Schilling, 1981 = Schilling, Heinz: Konfessionskonflikt und Staatsbildung. Fallstudie über das Verhältnis von religiösem und sozialem Wandel in der Frühneuzeit am Beispiel der Grafschaft Lippe. Gütersloh, 1981. (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 48.)
- Schilling, 1983 = Schilling, Heinz: The Reformation in the Hanseatic Cities. Sixteenth Century Journal 14. évf. 1983. 443–456.
- Schlögl, 2015 = Schlögl, Rudolf: The Town and the Reformation as an urban event. A companion to the Reformation in Central Europe. Szerk.: Louthan, Howard – Murdock, Graeme. Leiden, 2015. 281–315.
- Schrödl, 1906 = Schrödl József: A pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség története. Pozsony, 1906.
- Scribner, 1986 = Scribner, Robert W.: The German Reformation. Houndmills, 1986.
- Šimončič, 1978 = Šimončič, Jozef: Štátny okresný archív v Trnave. Sprievodca po fondoch a zbierkach. Bratislava, 1978.
- Stalnacker, 1973 = Stalnacker, John C.: Residenzstadt and Reformation. Religion, Politics and Social Policy in Hesse, 1509–1546. Archiv für Reformationsgeschichte 64. évf. 1973. 113–146.
- Szabó, 2009 = Szabó András: A magyarországi reformáció kezdete és az átmeneti korszak a reformátorok életútjának tükrében. Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia-és egyháztörténeti tanulmányok. Szerk.: F. Romhányi Beatrix – Kendeffy Gábor. Bp., 2009. 224–231.
- Szabó, 2017 = Szabó András: Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613. Bp., 2017.
- Szegedi, 2006 = Szegedi Edit: Konfessionsbildung und Konfessionalisierung im städtischen Kontext. Eine Fallstudie am Beispiel von Kronstadt in Siebenbürgen (ca. 1550–1680). Konfessionelle Formierungsprozesse im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa: Vorträge und Studien. Szerk.: Deventer, Jörg. Leipzig, 2006. (Berichte und Beiträge des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas 2006/2.) 126–296.

- Szűcs, 1974 = Szűcs Jenő: A ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és a reformáció háttérében. Irodalomtörténeti Közlemények 78. évf. 1974. 409–435
- Tózsza-Rigó, 2006 = Tózsza-Rigó Attila: Kegyesség és hitújítás. A reformáció megjelesésének első nyomai az 1529–1557 közötti pozsonyi végrendeletekben. Publicationes universitatis Miskolciensis sectio philosophica 11. 2006. 113–159.
- Tózsza-Rigó, 2007 = Tózsza-Rigó Attila: Vallásos testvérületek és a városi elit kapcsolata a kora újkori német polgárságú városokban. Hatalom, legitimáció, ideológia. Történeti tanulmányok. Szerk.: Gedő Éva – Horváth Emőke. Bp., 2007. 120–129.
- Winkelbauer, 2003 = Winkelbauer, Thomas: 1522–1699. Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. 2. kötet. Wien, 2003. (Österreichische Geschichte)
- Zoványi, 1921 = Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., 1921.